

МАДРАСАЛАРДА ЭНТОПЕДАГОГИК ЎҚУВ ТИЗИМИ

Гулноза Каттаева
СамДУ таянч докторанти

Аннотация. Кишилиқ жамияти шаклланиб, илму урфонга юз тутилгандан бери инсон заковатининг маҳсули ҳар бир соҳада ўзини намоён қилган. Бу ҳол, айниқса инсоният дунёқарашининг шаклланишида, ўзлигини англашида улкан аҳамият касб этиб келганлигида ҳамда “Уйғониш даври” номини олган Марказий Осиё тамаддуни-цивилизацияси даврида илм-фан бениҳоя тариққий этиб, маданият юксалганлигида кўринади. IX аср ўрталарига келиб халифаликда аббосийлар сулоласининг инқироzi бошлангани туфайли ташкил топган мустақил исломий ҳудудлар жумласига кирган Мовароуннаҳрда илму фан ниҳоятда ривожланади ҳамда «билимларнинг олтин даври» аталмиш даврнинг байроқбардори бўлган юртимизда фан ва маданият энг юқори чўққига эришади. Юртимиз илм аҳлининг асосан IX-X ва XII асрларда жаҳон фани ва маданияти тарихида кўшган юксак ҳиссасининг аҳамияти ҳамда қиммати шундан ҳам иборатким, буюк алломаларимиз илмий, диний-фалсафий ва ахлоқий янги билимларни яратиш, кашф этиш воситасида илмий тадқиқотларга саъйи ҳаракатни бошлаб берган эдилар.

Калит сўзлар: Илму фан, мадраса, алломалар, билимлар йўналишлари, сулолалар, фикҳ, ҳадис, калом, сарфу наҳв...

Мадрасаларда шаклланган илмлар ичида, айниқса, фикҳ, ҳадис, калом, тафсир, фалсафа, тасаввуф тариқий таълимотлари каби билимлар кенг қулоч ёзган эди. Бу ишларнинг кенг ривожланишига, бир томондан илк мадрасаларнинг муқаддас юртимизда шакллангани сабаб бўлса, иккинчи томондан эса, ҳадис илми имомларнинг имоми, буюк муҳаддис аллома Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, калом илмининг Имоми Абу Мансур ал-Мотуридий, фикҳ илмининг Имоми Бурҳониддин Марғиноний, тафсир илмининг Имоми аз-Замахшарий ва тасаввуф тариқатларининг буюк намоёндаларидан анчалари юртдошимиз бўлишгани ҳам эди. Баракотли бу зотлар яшаб ўтган даврни, юқорида айтганимиздек, бир овоздан "илмларнинг олтин даври" деб эътироф этишгани ҳам бежиз эмас, албатта.

Қадимдан мадрасалар икки турда мослаштириб қурилган: мадраса ва масжидли мадраса. Самарқанд шаҳридаги Шердор ва шаҳар четида жойлашган Нодир Девонбеги мадрасалари фақат ўқув маскани-мадраса сифатида, Улуғбек ва Тиллокори мадрасалари эса масжидли мадрасалар тарзида қурилган. Улар бир вақтнинг ўзида ҳам ибодат қилиш, ҳам илм олиш мумкин бўлган эътиқод ва зиё маскани бўлган. Мирзо Улуғбек, Шайбонийхон, Ялангуш Баҳодир ва Амир Ҳайдар каби ҳукмдорлар қурдиришган мадрасалар «олий мадраса» (ёки Мадрасаи олия) деб аталган. Мадраса арабча “дараса” (ўқимок) сўзидан олинган бўлиб, таълимгоҳ

маъноларини англатади ҳамда мактаб ва мадраса мудррислари, давлат бошқаруви ходимлари - муфти, қози, аълам каби ижтимоий ва аниқ фанлар мутахассисларини тайёрлаб берувчи олий билимгоҳ ҳисобланади. Самарқанддаги Работи Ғозиён мадрасаси яна ҳам қадимийроқ бўлиб, унда буюк Имомлар – Мотуридий (944 й. ваф.) ва Абулқосим ал-Ҳаким (953й.ваф.) кабилар Муҳаммад ибн Фазл Балхийдан (319/931 йилда ваф.) таҳсил олишганлиги кўпгина манбаларда қайд этилган бўлса-да, негадир илм аҳли назаридан четга қолиб келмоқда. Шундай қилиб, Самарқанддаги ушбу мадрасада Балхийнинг 931 йилдан олдин (яъни, вафот этганига қадар) фаолият кўрсатганлигини манбалар эътироф этишаётган экан, демак, манбаларданинг олишган энг қадимий мадраса - Работи Ғозиён мадрасаси бўлиб чиқади.

Илму фаннинг “олтин даври” ҳисобланган ал-Бухорий, ал-Мотуридий ва ал-Марғинонийлар даврида маърифат даргоҳлари ҳисобланган мадрасаларнинг кўплиги жихатидан Самарқанд ислом оламида энг олдинги ўринда турса-да, Сомонийлар даврида 17 та мадрасагина манбаларда қайд этилган. Аммо, XIX аср иккинчи ярмида шаҳримиз Россия таркибига мажбуран қўшилганидан сўнг, мадрасалар сони жуда камайиб кетади. Масалан, ўша аср охирида нисбатан мустақилроқ Бухорода – 366 та, Хива хонлигида – 120 та, Қўқон хонлигида - 368 та мадраса бўлгани ҳолда, Россия таркибига киритилган Тошкентда – 17 та, Самарқандда – 19 та мадраса қолган эди, холос. Ваҳоланки, манбаларнинг далолат беришларича, ўрта асрларда Самарқанднинг ҳар бир маҳалласида бир неча масжид, кўпгина катта кўча ва гузарларида эса мадрасалар бўлган. Бу ҳол, айниқса, Сомоний, Темурий ва Аштархонийлар даврларига оид манбаларда кўзга яққол ташланади. Маданият ўчоқларининг бу қадар кўплиги сабабларидан бири шундаки, ўша вақтларда бойроқ кишиларнинг ҳар бири савоб йўлида кичикроқ масжид ё бошқа иншоотлар қуришган. Улуғроқ ва бадавлатроқлари (жумладан, ҳокимлар, қозилар ва йирик олимлар) эса шаҳарнинг ёш аҳли таълим олсин, деб ўз ҳалол маблағларига мадрасалар тиклаганлар, жомеъ ва кўприклар қурганлар, ариқлар қаздирганлар. Бунга мисол қилиб Самарқанд ҳукмдори Амир Ялангтўш Баҳодирнинг ўз маблағига қурдирган ва дунёга машҳур бўлган Шердор ва Тиллокори мадрасаларини келтириш жоизким, ундан ибрат олган деярли ҳар бир сарой аъёни ҳамда шаҳарнинг барча бадавлат кишилари кўплаб мадраса, масжид, кўприк ва халқ манфаати йўлида турли иншоотларни қуриб, Худо йўлига садакаи жория этганлар. Эҳтимол, бу гаплар ҳозирги давлатманду амалдорларнинг кўпчилигини ажаблантирар. Бироқ, гап тарихий ҳақиқат устида кетмоқдаки, бундай мисолларга асло ҳайратланмаслик лозим. Ислом дини илм талаб қилишни ибодат даражасига кўтарган, хаттоки ихтиёрий ибодатдан илм талабини устун қўйган. Шунинг учун ҳам исломнинг илк замонларида илм ўргатганларга ҳақ берилмаган, илм ўргатиш – ибодат бўлиб, ибодат учун эса

хақ олинмайди, дейилган. Турли илм ва ҳунарлар бўйича ўз эҳтиёжига етарли кишиларни тайёрлаш ислом дини ва маданияти учун фарз этилгандир.

Мадрасаларда ислом дини илмий йўналишлари таълими жараёни асрлар давомида қуйидаги дастур талабида амалга оширилган:

I. Тафсир йўналишида тан олинган олти буюк муфассир олимларнинг асарлари - Табарийнинг «Китабу жомеъул-баён фи тафсирул-Қуръан», Замахшарийнинг «ал-Кашшоф ал-хақоик ат-танзил», Розийнинг «Мифтоҳул-ғайб - Тафсири кабир», Қози Байзавийнинг «Ан-ворул танзил ва асрорул-таъвил», икки Жалолиддинларнинг «Тафсири Жалолайн», Ибн ал-Арабийнинг «Футухотул-Маккиёт» - бу соҳадаги илғор йўналишлар сифатида дастурлаштирилган;

II. Фикҳ йўналишида: Имомлар - Абу Ҳанифа, Молик, Шофеъ, Ҳанбал, Абу Юсуф, Шайбоний, Марғиноний ва Абу Лайсийларнинг асарлари;

III. Ҳадисда: Бухорий, Муслим, Довуд, Термизий, Нисоий, Ибн Можаъ ва Дорамийларнинг тўпламлари;

IV. Каломда: Мотуридий, Ашъарий, Марвозий, Жуббобий, Ғаззолий, Насафий ва Розий асарлари;

V. Сарфу наҳвда (араб грамматикаси): Сибавайх, Замахшарий, Ибн Ҳожиб, Жомий кабиларнинг шоҳ асарлари асосий дастур сифатида тан олингандир.

Бундай мураккаб ва айни пайтда жуда пишиқ дастур асосида тузилган мадрасавий таълим даврини сабру қаноат билан мукаммал ўтаган илм толиби албатта ўз замонасининг етук олими бўлиб етишган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу Тохирхожа. Самария. Т. Камалак. 1991.
2. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т. Ўқитувчи. 1994.
3. Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. Т. Адолат. 2000.
4. Буюк сиймолар, алломалар. 2-том. А. Қодирӣ, Т., 1996.
5. Валихўжаев Б. Самарқандда олий таълим. Самарқанд. 2001
6. Каттаев К. Самарқанд буюк алломалари С. Зарафош. 1998.
7. Каттаев К. Имом Мотуридий, Чокардиза С. СамДУ. 2000